

De oorsprong der nieuwe richting

<https://hdl.handle.net/1874/234563>

mm 10978

BR.1874.I.3.

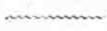

1874, 3.

VOLKSBIBLIOTHEEK,

UITGEGEVEN VANWEGE

DE VEREENIGING TOT HANDHAVING EN VOORTPLANTING VAN
HET LIBERALE BEGINSSEL IN DE NED. HERV. GEMEENTE
TE AMSTERDAM.

N°. 1.

DE OORSPRONG DER NIEUWE RICHTING.

DOOR

Dr. J. P. STRICKER.

AMSTERDAM,
J. C. L O M A N JR.
1874.

VOLKSBIBLIOTHEEK,

UITGEGEVEN VANWEGE

DE VEREENIGING TOT HANDHAVING EN VOORTPLANTING VAN
HET LIBERALE BEGINSSEL IN DE NED. HERV. GEMEENTE
TE AMSTERDAM.

N°. 1.

DE OORSPRONG DER NIEUWE RICHTING,

DOOR

DR. J. P. STRICKER.

AMSTERDAM.

J. C. L O M A N J R.

1874.

Eenige jaren geleden hield professor M. Des Amorie van der Hoeven te Amsterdam voorlezingen, waarin hij ook de modernén ter sprake bracht. Hij noemde hen, met zinspeling op het Latijnsche modo, min of meer spottend de mannen van zoeven, terwijl hij hunne richting voorstelde als naar het scheen bestemd om even spoedig te verdwijnen als zij onverwachts was opgekomen.

Met deze beschouwing stemt die van Dr. Kuyper overeen. In eene verhandeling over het Modernisme (een leelijk woord!) zegt hij dat het zoo wat ongeveer vijftien jaren geleden is dat de richting opkwam en vergelijkt hij haar met een *Fata Morgana*, een luchtspiegeling aan den horizon, die weldra in het ijdel ruim verdwijnen zal.

Tot hertoe zijn die voorspellingen niet uitgekomen. Integendeel, wat wij de nieuwe richting plagen te noemen, heeft zich sedert, onder den invloed der steeds voorwaarts schrijdende wetenschap, sterk uitgebreid en

is eene macht in de kerk geworden, die, al bleven hare volgelingen in de minderheid, door hare verstandigste en eerlijkste tegenstanders in het geheel niet gering wordt geschat.

Intusschen stemmen we toe, dat wij, die ons den naam van modern en laten welgevalen, tot den nieuweren tijd behooren, in denzelfden zin waarin wij spreken van moderne wetenschap, moderne beschaving, enz. Gaat men, bij de berekening van den ouderdom der nieuwe richting, van den tijd uit toen zij zich ook onder de gemeenteleden een eenigszins sterken aanhang begon te verwerven, nu ja! dan moge zij thans hoogstens een twintigtal jaren tellen —, maar wat zegt dat? Pleit het tegen haar? Ontneemt het iets aan hare waarde en kracht? Er zijn altijd menschen geweest, en zulken zijn er nog, die enkel achting hebben voor hetgeen oud is, al is het ook tamelijk versleten en al riekt het wat duf. Maar 't is toch dwaas alleen daarvoor oog en hart te hebben; zoo denkt men er ten minste op elk ander gebied des levens over. Wat b. v. de moderne kunstvlucht te voorschijn brengt, wordt door niemand versmaad; en al zijn er die zich nog bij voorkeur stichten met hetgeen aan vader Smijtegeld of aan Van Brakel uit de pen vloeide, zij doen dit toch niet meer bij een walmende vetkaars, maar bij een vroolijk petroleumlicht of bij een heldere gasvlam. Het oude heeft ongetwijfeld dit in zijn voordeel dat het zich gemakkelijker en juistër laat beoordeelen, omdat de critiek er zich, bij monde

van bevoegde rechters, over uitgesproken heeft, maar ook wat nieuw is brengt allicht zijne aanbeveling met zich. 't Is veelal vrij wat frisscher en geuriger dan het oude en voldoet doorgaans meer aan de behoeften van een mensch, omdat het beter overeenstemt met de eischen van den tijd. Wie het nieuwe verwerpt omdat het nieuw is, die vergeet dat al het oude, waaraan hij zich zoo innig gehecht voelt, eens nieuw is geweest en zeker nooit een schat voor hem zou geworden zijn indien zij, die het in hun midden zagen verschijnen, er niets van hadden willen weten. Doch dit daargelaten, de vraag waarop het aankomt is niet of het voorgedragene oud of nieuw, maar of het waar en goed is.

Zijn er niettemin die zich door de opmerking dat zij nog zoo jong zijn, aanvankelijk een weinig uit het veld laten slaan, men bekommere zich hierover niet te zeer! Het certificaat van oorsprong, aan de hedendaagsche voortbrengselen der nieuwe richting gehecht, is van veel ouder datum dan de dag, waarop eindelijk ook de gemeenteleden wakker zijn gemaakt om van toen af in altijd grooter getal op te staan en deel te nemen aan den strijd. Een zeker gevoel van trots grijpt hen aan, die daar ronddolen door de zalen van het oude slot, van wier wanden de beeltenissen der geharnaste voorvaderen, die den roem van hun geslacht gegrondvest of gehandhaafd hebben, op hen schijnen neer te zien. Evenzeer zwelt ons het hart in den boezem, als wij, bij het doorbladeren van de boeken der historie, op menige

bladzijde met gulden letteren de namen zien prijken van hen, die wij op het gebied der godsdienstwetenschap begroeten als de vaderen, uit wie wij naar den geest gesproten zijn, in wie wij de heroën eeren, die aan de verlichting en veredeling der menschheid een leven vol moeite en strijd gewijd en de nakomelingschap daardoor ten duurste aan zich verplicht hebben.

Ligt de toekomst in het heden, wat het heden ons brengt is het gevolg van hetgeen in het verledene werd gewrocht. Zoo is het in de geestelijke en zedelijke evenzeer als in de stoffelijke en zinnelijke wereld. Niet altijd kunnen wij de oorzaken van hetgeen door ons wordt waargenomen terstond en als met den vinger aanwijzen; 't neemt echter niet weg, dat zij aanwezig zijn en het behoort mede tot de veelomvattende taak der wetenschap ze op te sporen en bloot te leggen. Dat doen de natuurkundige en de taalvorscher, ieder op zijn eigen veld, en hetzelfde verricht de wijsgeer en geschiedkundige ten aanzien van hetgeen op godsdienst en kerk betrekking heeft om allen, die er belang in stellen, zoo goed mogelijk te doen begrijpen, hoe de tegenwoordige toestand is ontstaan.

Beperken wij ons tot de zoogenaamde nieuwe richting, dan doet zich al dadelijk de vraag aan ons voor: Hoe zijn de moderne begrippen omtrent den godsdienst, die thans door duizenden in den lande, als in overeenstemming met hunne opvatting van het Christendom,

beleden worden, in de wereld gekomen? m. a. w., wat leert de geschiedenis ten aanzien van de kiem, de geboorte en de eerste ontwikkeling dier richting? De beantwoording van die vraag zal ons tevens zeggen van waar wij gekomen en hoever wij gevorderd zijn, en wat wij voor de zaak, die wij liefhebben, van de toekomst mogen wachten.

Doch waar met ons onderzoek aan te vangen? Welk feit wij ook als uitgangspunt kiezen, steeds doet het zich aan ons voor als het gevolg eener daarachter liggende oorzaak, en zoo komen wij ten slotte ter plaatse waar zich de eerste sporen van godsdienstige beschaving aan ons oog vertoonen. 't Spreekt vanzelf dat wij er niet aan denken zulk een reuzenarbeid te ondernemen. Doch 't is ook niet noodig zoover terug te gaan. Om den tegenwoordigen toestand voldoende te begrijpen hebben wij hoofdzakelijk te letten op de vorderingen, die de wetenschap gedurende de laatste anderhalve eeuw op het gebied van natuur en geschiedenis, van wijsbegeerte en bijbelstudie gemaakt heeft. Vooraf laten wij vluchtig het oog gaan over hetgeen vroegere eeuwen hebben opgeleverd, voor zoover het namelijk dienen kan om ons te leeren dat de strijd tegen de orthodoxie schier even oud is als het Christendom zelf en door alle tijden heen met bijna gelijke hardnekkigheid gevoerd.

Vrijheid! Wie kan dat woord op de lippen nemen zonder te denken aan een kostelijk goed, welks bezit

zelden genoeg gewaardeerd, welks gemis echter meestal diep betreurd wordt. Van nature is de mensch een vrijheidlievend wezen. Laat hij niettemin toe dat de vrijheidszin in hem onderdrukt wordt, laat hij zich somwijlen tot slaafsche onderwerping aan eens anders wil verleiden of dwingen, eens herneemt de natuur haar recht. Er komt een tijd, dat de mensch luide om vrijheid roept, zelfs met opzegging van alle gehoorzaamheid dreigt, bijaldien men weigeren mocht aan zijn billijken eisch te voldoen. Ook op het gebied van den godsdienst wil hij ten laatste een zelfstandig wezen zijn, wil hij zichzelf toebehooren, en van zijn denken, gelooven en belijden aan niemand verantwoording doen, dan aan zichzelf alleen. Doch wie betwist hem dat recht? Wie wil heerschen over zijn gedachten en zijn geloof? Wie wil hem breidelen bij de vrije uiting zijner denkbeelden en de toepassing daarvan op zijn leven naar eigene overtuiging? Wie dat wil? Vreemd moge het schijnen dat menschen, die zelve door vrijheidszucht bezielde en gedreven worden, de vrijheid van anderen belagen en verkorten; maar 't heeft toch plaats, en niet slechts hier en daar als bij uitzondering maar overal, en soms in die mate, dat een groote menigte blindelings de wenken en voorschriften volgt, die haar gegeven worden door zulken, in wie de démon der heerschezucht huist of die, bij een geheel verkeerde opvatting van hunne roeping en van anderer belang, in gemoede meenen, dat het hun plicht is, het gros hun-

ner natuurgenoeten aan den leiband van het gezag te doen loopen.

Niet allen evenwel, die er zich aanvankelijk naar schikten, blijven op den duur zoo gedwee. Bij dezen en genen komt de aangeboren vrijheidszucht tegen het geweld in verzet, en hij begint luide te klagen en te morren. De moedigsten en verstandigsten sluiten zich straks bij hem aan. De ontevredenheid neemt toe en eindelijk barst op staatkundig gebied de revolutie los, en breekt op kerkelijk terrein de band die de verschillende bestanddeelen tot dusver had bijeengehouden. Zoo geschiedt het ten laatste overal, als de mannen van het gezag geen afstand willen doen van hunne opperheerschappij en de kinderen der vrijheid de hun aangelegde kluisters niet langer willen torschen. Daar geen van beiden toegeeft, ontstaat er botsing en strijd, waarbij de twee tegenover elkander gehandhaafde beginsels van gezag en vrijheid elkander de overwinning op het hevigst betwisten.

Wij zien het in den stichter des Christendoms en het gros zijner tijdgenooten. Nauwelijks is Jezus als hervormer van den godsdienst opgetreden, of de Joodsche orthodoxie bindt den strijd met hem aan. Hoe vrijer hij zich uitlaat over de wet van Mozes en de inzettingen der vaderen, des te heviger wordt hem tegenstand geboden door de priesters en schriftgeleerden, die ongezeggelijke vijanden van alle vrije uiting des geestes, die hartstochtelijke ijveraars voor het gezag, dat zij door

middel van die wet en die inzetten op de menigte uitoefenen.

Wat Jezus ondervonden heeft, dat was ook de ervaring van Stéfanus. Hij, de eerste wezenlijke erfgenaam van Jezus' geest, was ook de eerste deelgenoot van zijn lot ¹⁾. Maar de geest van vrijheid, hoelang hij ook gesluimerd had, was toen voor goed ontwaakt. Paulus maakte het Christendom geheel los van het Jodendom, den godsdienst van vorm en letter. En hij die anderen zoo nadrukkelijk vermaande te staan in de vrijheid, waarmee Christus hen had vrijgemaakt, toonde in zijn eigen leven hoezeer het hem ook voor zichzelf om die vrijheid te doen was. Hoeveel heeft hij terwille van zijn beginsel moeten lijden, allermeeft van den kant der christenen uit de Joden, die met niet minder kracht dan hunne voormalige geloofsgenooten nog ijverden voor den godsdienst des gezags! Hoe hebben zij hem gedwarsboomd en overal getracht het door hem opgebouwde naar hunne zienswijze te fatsoeneeren of, waar dit onmogelijk bleek, zijn werk te vernietigen door het als godonteerd en verderfelijk te smaden! Dat zij daarbij zijn persoon niet spaarden, blijkt duidelijk uit de lasteringen, die zij zich jegens hem veroorloofd en uit de vervolgingen, waaraan zij hem ten doel gesteld

¹⁾ Zoolang de resultaten van Straatman, in zijn hoogstbelangrijken »Paulus» neergelegd, den toets der critiek nog niet hebben doorgestaan, houden wij ons aan de gewone voorstelling.

hebben. Eindelijk echter werd hij in zijne waarde erkend. Maar de algemeene erkenning van zijn apostelschap was daarom nog niet de triump van zijn beginsel. Hij werd hoe langer zoo minder verstaan, en toen de katholieke kerk, bij haar streven naar uitwendige eenheid, zoo weinig begrip toonde te hebben van het principieel verschil tusschen Paulus en de overige apostelen, dat zij Petrus en Paulus vreedzaam nevens elkander op hetzelfde voetstuk plaatste, om aan beiden op denzelfden dag (29 Juni) gelijke hulde toe te brengen, toen kwam de Christenheid daardoor vanzelf meer dan ooit in den waan dat Paulus, één van hart en ziel met de anderen, evenzeer het gezagsbeginsel had gehuldigd, waarvan de Roomsche Kerk sedert als de onverbiddelijk strenge handhaafster optrad.

Zoolang er nog geen eigenlijk gezegde kerk bestond — en er derhalve ook geen kerkelijke uitspraken waren, die bepaalden wat de christen te gelooven en te belijden had om voor een rechtzinnigen volgeling van Jezus, of liever voor een gehoorzamen zoon der kerk te kunnen worden gehouden, — zoolang voelde men zich tamelijk vrij, en stonden mannen van onderscheidene zienswijs ongemoeid nevens elkander in dezelfde gemeente. Maar toen de kerk zich geconstitueerd en georganiseerd had, en zich het recht had aangematigd bij monde harer bisschoppen, met meerderheid van stemmen, over de leer te beslissen; toen vastgesteld was, welke Schriften als gezaghebbend aangemerkt moesten worden om, met de

boeken des Ouden Testaments, het geloof te beheerschen en het leven te regelen; toen het eene dogma voor en het andere na als leer der kerk was aangenomen, zonder dat die kerk aan iemand toestond ook in het minste daarvan af te wijken; toen zegevierden de mannen des gezags. De schromelijk onderdrukte vrijheid ware er onder gestikt indien de echte Christusgeest niet door al de eeuwen heen, waarin de Roomsche kerk met zware hand den ijzeren schepter des gezags op bijna ieder hoofd deed rusten, enkelen had blijven bezielen.

Toch baatte het niet veel, dat hier de Waldenzen, ginds de Hussieten, elders de Wiclefieten zich de vrijheid veroorloofden anders te denken en te leeren, dan de kerk hun vergunde. Als ketters gebrandmerkt, werden zij geschuwd en verfoeid en dikwijls te vuur en te zwaard vervolgd. De vrijheidszin van enkelen bleek nog onmachtig tegenover het gezag der kerk, en van critiek op hetgeen de kerk leerde en gebod, kon toen binnen hare grenzen geen sprake zijn. Aan eene wetenschappelijk-godsdienstige opleiding der leeken werd niet gedacht, hunne opvoeding tot een waarachtig zelfstandig godsdienstig leven werd stelselmatig verwaarloosd en de individueele vrijheid op het schromelijkst miskend.

Dit kon en zou zoo niet blijven. De herleving van kunsten en wetenschappen, in de 14de en de uitvinding der boekdrukkunst, in de 15de eeuw, werkten krachtig mede aan de vrijmaking der gewetens. Zoo algemeen was in de 16de het verlangen naar hervorming der kerk

in hoofd en leden, dat de ontzaglijk groote bijval, dien Luther in Saksen en Zwingli in Zwitserland vond, en de snel naar alle kanten heen verbreide revolutie op kerkelijk gebied, zich grootendeels daaruit verklaren laten. De minderjarige was mondig geworden, en toen desnietteenstaande de priester voortging op even strenge wijze als vroeger voorging uit te oefenen, toonden miljoenen, vooral onder de volken van den Germaanschen stam, dat zij het juk van priester- en kerkgezag, hun met geweld op de schouders gelegd, zeer moede waren. Vol heilige geestdrift wierpen zij het van den fieren nek ter aarde. De vrijheidszon brak heen door de nevelen die haar zoolang omsluierd hadden, en alsof de Godheid gesproken had: Er zij licht! scheen zij vroolijker dan ooit aan Gods helderen hemel.

Luider en krachtiger dan een zijner voorgangers verhief de groote Wittenberger zijne stem. Tegenover het gelooven op gezag stelde hij de vrijheid van onderzoek, in de plaats der kerk de Schrift, en om deze voor allen toegankelijk te maken, gaf hij aan de Duitschers een bijbel in hunne moedertaal. 't Laat zich al dadelijk vermoeden, dat de Hercules-arbeid der kerkzuivering zal beginnen met de verwijdering van alle leerstukken die den toets der Schrift niet kunnen doorstaan, en het duurde dan ook niet lang, of het verzet tegen den aflat, het vagevuur, het pausdom, het kerk- en priestergezag enz. werd een volslagen loochening van die fundamenteele dogmata der Roomsche kerk, terwijl menig

ander, zooals dat der sacramenten, aanmerkelijk gewijzigd werd. Dat Luther zich, althans in de eerste periode van zijn hervormersleven, door eene tot dusver ongeëvenaarde vrijzinnigheid gekenmerkt heeft, blijkt vooral uit het oordeel, dat hij over sommige gedeelten der Schrift durfde vellen. Van het boek Esther zei hij, dat het een goddeloos boek was, hetwelk hij liever niet in den bijbel gevonden had; aan de Apocryfen des Ouden Testaments ontzegde hij alle leerstellig gezag, men kon ze tot zijn stichting lezen, maar mocht er geen leerstuk op bouwen of mee bevestigen; de brief van Jacobus was, naar zijn gevoelen, met toespeling op 1 Kor. III: 11—13, een brief van stroo, niet bestand tegen de vuurproef des tijds en aangaande de Openbaring verklaarde hij, dat zij niet het werk van den apostel Johannes was.

Luther is op den goeden weg. Maar noch hij, noch zijne overigens zoo kloeke medestanders hebben doorgetast. Alsof er niets meer te hervormen viel, hebben zij het bij den eersten aanval tegen Rome gelaten. Helaas, het volgende geslacht heeft zich rustig bij hun werk neergelegd, en is aan het dommelen of aan het twisten geraakt. Wat erger en allerdroevigst in de gevolgen was: in de plaats der Roomsche kerkleer, die men voor de helft de voordeur had uitgedrongen, sloop eene evenzeer geijkte protestantsche orthodoxie de achterdeur in. De behoefte die men voelde om zijn geloof in bepaalde formules en in vaste vormen uit te drukken, en vooral de noodzakelijkheid van zelfverdediging waartoe men zich door het

verzet der staatsmacht gebracht zag, gaven het aanzijn aan geschreven geloofsbelijdenissen. Zoo ontstond in Duitschland die van Melancton, in 1530 te Augsburg den keizer overhandigd, om hem en de rondom hem vereenigde vorsten tot eene juiste beoordeeling van de beginselen der Hervorming in staat te stellen. Zoo in Zwitserland die van Bullinger, in 1536 te Bazel aangenomen en als de Helvetische bekend, en zoo in Frankrijk die van La Rochelle, in 1539 daar ter plaatse vastgesteld. In hetzelfde jaar werd hier te lande een soortgelijk werk geleverd door Theod. Beza. Even als de Augsburgsche Confessie had moeten dienen om de Duitse vorsten gunstiger voor de Protestanten te stemmen zoo werd de Nederlandsche opgesteld met het doel Filips II te overtuigen dat de leer der Hervormden niets behelsde wat met de belangen des konings in strijd of voor de rust van den staat gevaarlijk was. Deze belijdenisschriften, die van stonde aan een officieel karakter droegen, werden, gelijk vanzelf spreekt, door hen, in wier naam zij waren uitgevaardigd, aangemerkt als de zuivere uitdrukking van hun geloof. Niets natuurlijker dan dat zij er zich voortdurend aan hielden. Maar wat de opstellers niet hadden bedoeld, dat aan hun werk ook voor volgende geslachten een verbindend gezag zou gegeven worden, dat heeft, tot onherstelbare schade der vrije ontwikkeling van Jezus' godsdienst, onder de Protestanten plaats gevonden. Onderscheidene Synoden en onder dezen ook de Dordtsche, in 1619, hebben ze tot toet-

steen der rechtzinnigheid gemaakt. Wel zei de Protestantische kerk dat zij het vrije onderzoek voortdurend toeliet, doch wat is dit anders dan een ijdele klank, wanneer vooraf is vastgesteld en aangewezen waarop dat onderzoek moet uitloopen? Wat zoo heerlijk was begonnen, verliep, helaas, weldra in een steil, geestdoodend dogmatisme en de vrijheid, die in den strijd met het gezag aanvankelijk de overwinning scheen te zullen behalen, werd ten laatste weer door het gezag overvleugeld en gebonden. Hoe weinig was er gewonnen!

Neen; dat moeten wij niet zeggen. Er is meer gewonnen dan menig een bij oppervlakkige beschouwing denkt. Er is een beginsel uitgesproken, dat bij talloos velen weerklank heeft gevonden en er is een recht toegestaan, dat niet meer teruggenomen kan worden. Tot ieder die het hooren wilde is gezegd: De grond van uw geloof ligt niet buiten maar in u, en den beoefenaar der wetenschap is toegeroepen: Zet u rustig aan den arbeid en ga onbeschroomd uw gang!

Al heeft men nu ook getracht dat beginsel in zijne ontwikkeling te stuiten, en dat verlot aan belemmerende voorwaarden te binden, het algemeen ontwaakt verlangen naar zelfstandigheid was niet meer te onderdrukken, de opgewekte vrijheidszin was niet langer binnen de perken der kerkelijke rechtzinnigheid terug te houden. Moediger dan ooit vervolgde de wetenschap hare voorwaartsche beweging, en al bleef de theologie, — in haar eigenwaan steeds de wetenschap bij uitnemend-

heid —, nog altijd eischen dat zij boven elke andere geëerd en ontzien zou worden, ja zelfs dat de resultaten van alle onderzoek, om aannemelijk te zijn, in harmonie moesten wezen met hetgeen zij, natuurlijk in overeenstemming met de kerkleer, van haar hoogen zetel den volke verkondigde, alles was er toch op voorbereid om den dag te doen aanbreeken, waarop de priesters der wetenschap hunne dienstbaarheid aan de theologie en hunne gehoorzaamheid aan de kerk zouden opzeggen. Werkelijk heeft eene zeer critische periode die van het gelooven op gezag vervangen en aan de schier onbeperkte heerschappij der kerk voorgoed een einde maakt.

De eer van het begin komt aan de sterrenkunde toe, en daar de nieuwe richting mede de vrucht eener nieuwe wereldbeschouwing is, zoo moeten wij haar in verband brengen met het stelsel van Copernicus, door Kepler ontwikkeld en door Galileï verdedigd. Eeuwenlang had men zich neergelegd bij het systeem van Claudius Ptolemeus, die in de 2de eeuw n. Chr. te Alexandrie leefde en zich als aardrijks-, wis- en sterrenkundige grooten roem verwierf. Ook de kerk kon zich met dat stelsel, volgens hetwelk de aarde het onbeweeglijk middelpunt van het heelal gebleven was, vereenigen. Copernicus echter sloeg het den bodem in, want hij bewees, dat de aarde een der planeten was die, al draaiende om hare

eigene as, haar loop rondom de zon, het wezenlijke middelpunt van het gansche planetenstelsel, in een jaar tijds volbrengt. Doch dit was niet te rijmen met hetgeen de bijbel leerde, allermintst met het bevel, eens aan de zon gegeven om stil te staan. (Joz. X: 12, 13) Zij had zich derhalve vroeger steeds bewogen en werd verondersteld hare gewone beweging hervat te hebben, nadat het wonder zijne bedoelde uitwerking had volbracht. Wien zal het bevreedden dat de Congregatie voor den Index (de lijst van verboden boeken) het systeem van Copernicus als een gruwelijke ketterij brandmerkte, en dat de Inquisitie den verdediger daarvan door vervolging en mishandeling tot herroeping van zijn goddeloos beweren dwong? Maar hoe dapper de kerk zich kweet bij haar pogen om de eer des bijbels te handhaven, de waarheid was machtiger dan zij. Een enkele ultra-confessioneel, zooals Pastor Knack in Duitschland, moge aan de voorstelling der Schrift getrouw zijn gebleven, de nieuwe wereldbeschouwing wordt, op enkele zulke uitzonderingen na, algemeen ook door de orthodoxen gehuldigd. De volledige toepassing er van op de godsdienstwetenschap wordt echter bij hen gemist. Onhoudbaar is nu toch hunne grondstelling dat de bijbel in zijn geheel, en derhalve ook in elk zijner deelen, het onfeilbaar woord Gods is. Onhoudbaar, want de bijbel leert dat de zon draait en de aarde stilstaat, en, wel beschouwd, kan het wonder waarvan het boek Jozua gewaagt, onmogelijk hebben plaats gehad. Zoo is er dan toch minstens één

wonderverhaal aan te wijzen, dat geen geloof verdient, en zoo doet zich hier het voor de orthodoxie zeer bedenkelijke geval voor, dat de menschelijke wetenschap zich met goed recht boven het gezag der Schrift verheft. Men tracht den bijbel te redden, door de bewering, dat hij geenszins strekken kan om ons natuur- of sterrenkunde te leeren. Toegestemd; doch zoo komt men er, zoo dikwijls er sprake is van Gods woord, vanzelf toe uitsluitend aan den godsdienstigen inhoud der Schrift te denken, en zoo moet de mensch zelf aanwijzen wat al of niet als Gods woord te eerbiedigen is, wat hetzelfde is als dat de mensch zich boven de Schrift plaatst. Waar blijft nu het onbepaalde schriftgezag? Bovendien, de schrijvers van die gedeelten des bijbels, die thans strijdig worden bevonden met de slotsommen der wetenschap, hebben toch eens geloofd dat zij waarheid verkondigden en allen die, tot op Copernicus toe, door hunne voorstellingen gesticht zijn, hebben evenzeer gemeend dat zij het woord Gods vernamen. Is nu de bijbel werkelijk de vrucht eener goddelijke ingeving of buitengewone openbaring Gods, had deze dan zulke feilen niet moeten vermijden, zoowel omdat zij haar eigen gezag ondermijnde als ook omdat zij op schrikbarende wijze het doorbreken van het licht der waarheid verhinderde? Velen intusschen hebben dit alles ingezien en zijn geëindigd met een kerkleer vaarwel te zeggen, die hun den bijbel predikte als het onbedriegelijk woord van God.

Het stelsel van Copernicus heeft de aarde uit de haar

vroeger toegekende plaats verdrongen en haar leeren beschouwen als een betrekkelijk onbeduidend stipje in het heelal. Maar nu kan niemand langer beweren, dat alles wat buiten haar bestaat slechts om harentwil aanwezig is; en moeilijker dan ooit valt het nu te gelooven, dat de bewoners des hemels weleer omgang hebben gehad met de kinderen der menschen; allermoeielijkst dat God zelf eens op dit stipje zal zijn neergedaald om er als mensch te leven en te sterven. Ja, bij de erkenning van de bolronde gedaante en de beweging der aarde kan zelfs aan geen boven of beneden gedacht worden, en daarmee valt de oude voorstelling van een hemel, een onderwereld en een hel te eenenmale weg. Doch nu kan ook niet meer in eigenlijken zin gesproken worden van een God die in den hemel woont, want voor zulk een hemel is in het gansch heelal geen plaats. De vrees voor den toorn der kerkelijken moge in vroeger dagen vele denkers weerhouden hebben dat alles uit te spreken, het kon toch niet uitblijven of, bij het verzwakken van de macht der kerk, moesten er opstaan die niet langer schroomden voor hun beter inzicht uit te komen. En hoe vrijer de wetenschap hare wieken uitsloeg, des te minder liepen zij gevaar wegens hunne overtuiging bemoeielijkt te worden.

Heeft de nieuwe richting den eersten en krachtigsten stoot gekregen door hetgeen de mannen der wetenschap aan den hemel lazen, zij heeft later niet minder te

danken gehad aan het veelzijdig onderzoek, ingesteld eensdeels door de Geologen, die zich met de aardkorst, anderdeels door de Palaeontologen, die zich met de overblijfsels der voorwereld bezig hebben gehouden. Deze hebben als het ware de aarde doen spreken en laten haar dagelijks al meer vertellen van hetgeen met haar geschied is. Zij deelen ons mede hoe die aarde, onder tal van wisselingen, van lieverlede tot haar tegenwoordigen toestand gekomen is en hoe alles, wat thans op hare oppervlakte gevonden wordt, langzamerhand ontstaan is uit hetgeen in den vóór-historischen tijd aanwezig was. De meening dat de planten en dieren — om van de menschen te zwijgen — niet zoo maar op eens kant en klaar te voorschijn zijn gekomen, maar in den loop van honderde eeuwen allengs geworden zijn zooals zij zich nu aan het oog vertoonen, werd steeds en wordt nog gedurig bevestigd, en niets is minder aan twijfel onderhevig, dan dat de aarde en hare bewoners, de menschen niet uitgezonderd, veel ouder zijn dan vroeger algemeen geloofd en ook door de kerk op grond der bijbelsche berekeningen geleerd werd. Doch wat dan nu van de geloofwaardigheid des bijbels en het gezag der kerkleer te denken? De bewering dat oorspronkelijk de gansche schepping binnen een enkele week uit Gods hand te voorschijn was gekomen, moest teruggenomen worden; en was vroeger geleerd dat alles wat God geschapen had, in den beginne volmaakt goed was en dat eerst later, tengevolge van de overtreding der eerste

menschen, al dat onvolmaakte, dat zooveel moeite en smart berokkent, geboren was, men kon het niet langer als waarheid voordragen. 't Is immers zeker dat lang eer er menschen waren, die het onderscheid kenden tusschen goed en kwaad, dieren van onderscheiden soort en aard op deze wereld geleefd en dat toen evenzeer als nu vijandschap, vervolging en dood onder hen overheerscht hebben. Ook dit staat vast, dat hetzelfde wat allerwege onze aandacht trekt: een nauw merkbare overgang van de eene schepselsoort in de andere en een langzame, geleidelijke opklimming uit lager staat tot hooger orde, steeds behoord heeft tot het kenmerkende van de voortbrengselen der natuur.

Zoo is de natuur opnieuw als onderwijzeres der menschen opgetreden en voor zoovelen dezen de school, waarin de kerk hen had binnengeleid, verlaten hebben om oplettende, waarheidlievende, vlijtige en gemoedelijke discipelen van de beste leermeesteres te worden, zijn zij gaandeweg vaster in hunne overtuigingen, krachtiger in hunne uitingen geworden en hebben zij zich steeds vrijer tegenover de kerk gevoeld.

Tot de natuur behoort ook de mensch zooals hij, met de edelste vermogens toegerust, het pronkstuk der schepping is. In hem zien wij de schakel, die de zinnelijke wereld aan de geestelijke hecht. Nauw aan de dieren verwant onderscheidt hij zich van dezen aller-

meest hierdoor dat hij kan opklimmen tot de erkenning en vereering van een hooger wezen. Hij is het eenige schepsel op aarde, dat voor godsdienst vatbaar is, maar dat dientengevolge ook plichten te volbrengen en rechten te handhaven heeft. De kerk wees hem bij voorkeur op de eersten, maar onthield hem zooveel zij kon de laatsten. Zij dwarsboomde hem steeds bij zijn streven naar zelfstandigheid, en scheen het ook dat de Hervorming der zestiende eeuw voor altijd de banden slaken zou, hem door kerkelijke orthodoxie en priesterheerschappij aangelegd, zij heeft, gelijk wij reeds zagen, aan die verwachting niet beantwoord. Maar toen de orthodoxie, ook ná de Hervorming, het hoogste woord bleef voeren, en evenveel schade aan de vroomheid als aan de wetenschap deed, begon zich hier en daar een heilzame reactie tegen het steile en dorre dogmatisme te vertoonen die, helaas, bij sommigen in een week en ziekelijk piëtisme ontaardde, maar er de beste denkers toe bracht om buiten de kerk te gaan zoeken, wat binnen hare hoog opgetrokken muren niet te vinden was. De wijsbegeerte trad een nieuw tijdperk in. Zij verliet den grondslag, waarop zij tot dusver gebouwd had en legde een nieuwen. Meer dan vroeger ging zij, bij hare bewijsvoering, van de rede en vooral van de ervaring uit. Wel sloten zich hare beoefenaars in den beginne nog zoo na mogelijk bij de bestaande kerkleer aan, maar 't werd toch spoedig openbaar dat zij in beginsel tegenover haar stonden en dat zij, op den ingeslagen weg voortgaande,

den ketterblaam niet zouden ontloopen. Het scherpziend oog der dogmatisten ontdekte dra het principieel verschil tusschen hen en de wijsgeeren. De kerk, die terecht begon te vreezen dat dezen eerlang de hand zouden uitstrekken om voor de Confessie, haar yertroetelde lieveling, de doods-klok te gaan luiden, zette zich tegen hen in postuur, en gelijk hier te lande de edele Benedictus de Spinoza uit de Synagoge werd gebannen, zoo bracht zij het in Duitschland zoover dat Christiaan Wolff zijn leerstoel te Halle moest verlaten. Toen echter Frederik de Groote aan het bewind kwam, herstelde deze hem in eer en ambt.

Frederik de Groote! Wie, die hem niet kent! Hem den grondlegger van Pruisens grootheid, maar die zich door hetgeen hij voor de volksverlichting deed veel schooner lauweren verwierf, dan die hij op het slagveld behaalde. Had hij in een zijner decreten verklaard dat in zijn gebied alle godsdiensten getolereerd waren en dat het aan een iegelijk vrijstond op zijn eigen manier zalig te worden, hij bleef zich in dezen steeds gelijk. Geen onverzoenlijker vijand van kerkelijken dwang en geestelijke overheersching dan hij. De vrijzinnige denkbeelden, door de kerk soms met geweld onderdrukt, vonden in hem een kloeken pleitbezorger en machtigen beschermer, terwijl hij hen, die ze door hunne lessen en schriften onder het volk verbreidden, tot een invloedrijke macht in den staat verhief. Is het wonder dat van toen af, vooral in Duitschland, de wijsbegeerte hare

vleugelen breed ontplooid, om in het volle besef harer vrijheid steeds hooger te stijgen? Is het wonder, dat menige pijl tegen de kerk werd afgeschoten, die haar in haar hartader, de leer, pijnlijk wondde?

De eerste openlijke kruistocht tegen haar werd ondernomen door de Engelsche vrijdenkers of Deïsten, zulken die niets van eene bovennatuurlijke openbaring willen weten. Hun was het te doen om den godsdienst los te maken van de overlevering en aan de gezonde rede de eindbeslissing in alle zaken des geloofs op te dragen. Met ongehoorde vrijmoedigheid schreven zij over hetgeen op den bijbel en de godsdienstleer betrekking had. Zij ontzag zich niet over een en ander een scherp afkeurend oordeel te vellen. Inzonderheid poogden zij aan het denkbeeld van een natuurlijk, zuiver redelijken godsdienst, waarbij van bovennatuurlijke openbaring geen sprake zijn kon, ingang te verschaffen.

In hun voetspoor traden de Fransche Encyclopedisten die gezamenlijk, onder leiding van Diderot en d'Alembert, in den vorm van een woordenboek, alles te berde brachten wat tot godsdienst, natuurkunde en wijsbegeerte behoorde. 't Is niet te loochenen dat deze mannen die ten laatste meerendeels in een grof materialisme vervielen, »die God en den geest uit de natuur wegredeneerden.» en ronduit verklaarden »dat elke voorstelling van iets geestelijks of bovenzinnelijks op waanzin rust en dat het zinnelijk genot het hoogste doel is, waarnaar de mensch moet streven» — ontzaglijk veel

kwaad hebben gesticht. Zij hebben de oppervlakkigheid gehuldigd, de lichtzinnigheid gevoed, de rechten van het gemoed miskend. Op hunne rekening komt voor een goed deel de treurigste uitspatting, waaraan men zich bij de Fransche revolutie der vorige eeuw heeft schuldig gemaakt. Maar al zien wij dat niet voorbij, evenmin vergeten wij dat zij aan het wan- en bijgeloof een gevoeligen slag gegeven hebben en dat in het bezinsel der eerst zoo scherpzinnig opgeworpen, later zoo troebel gemaakte vraagstukken van socialen en religieusen aard, ook edel metaal van goed gehalte gevonden wordt. Hunne verdienste is dat zij in het algemeen aan de zaak der verlichting en aan de vrijmaking van den geest mede gearbeid hebben, dat zij het goed recht der rede in veel wijder kring, dan ooit geschied was, hebben leeren erkennen, en de overtuiging dat alle godsdiensten eene betrekkelijke waarde bezitten in menig gemoed dieper hebben doen wortelen. Onder hunne vaak al te forsche bijlslagen kreeg het geloof aan het bovennatuurlijke een geduchten knak en al toonden zij, bij doorgaand gemis van zedelijken ernst, oog noch hart te hebben voor den godsdienstigen inhoud der Schrift en voor de zedelijke strekking van menig bijbelsch verhaal, — wat zij aanvoerden om het wonder zelf als vrucht van verdichting te doen kennen, vond ingang bij duizenden, en zoo verloor bij dezen de bijbel zijn bovennatuurlijken stralenkrans, het dogma zijn steun, de kerk haar gezag.

Wij keeren nu naar Duitschland terug, en hoewel ons bestek niet toelaat den arbeid van al de wijsgeeren, die het heeft voortgebracht, in bijzonderheden te bezien ¹⁾ en in verband te brengen met de *Aufklärung*, gelijk men toenmaals het streven der liberalen placht te karakteriseeren, zoo behooren wij toch al onze aandacht te vestigen op een man, die in den vollen zin des woords een humanist was, zoo veelzijdig ontwikkeld als er slechts zelden een gevonden wordt; toongever en hervormer op het gebied van letteren en kunst, even geestig als scherpzinnig, even waarheid- als vrijheidlievend en door dat alles tevens een baanbreker op kerkelijk terrein. Wij denken aan niemand anders dan aan Gotthold Ephraïm Lessing. Zijn hoofdverdienste ten aanzien der zaak, die ons thans bezig houdt, is zeker hierin gelegen dat hij het bewijs leverde voor de waarheid dat de echte godsdienst, als uitsluitend op de innerlijke ervaring gegrond, onafhankelijk is van bijbel en kerk; eene stelling die hem natuurlijk door de kerkelijken op het hevigst is betwist. Te midden van den strijd, waarin hij met hen gewikkeld was, stelde hij zijn beroemd tooneelstuk *Nathan de wijze* op, waarin hij doet zien dat die godsdienst het meest welgevallig bij God en menschen maakt, welke zich, onafhankelijk

¹⁾ Evenals wij vroeger niet konden treden in de vermelding der wijsgeerige stelsels van Des Cartes, De Spinoza, Leibnitz en Wolff, zoo moeten wij nu, met het oog op onze lezers, ook die van Kant, Fichte, Schelling, Jacobi e. a. onvermeld laten.

van bepaalde leerstukken en vormen, in een zedelijk leven openbaart, zoodat het minder afdoet of men Jood, Mohammedaan of Christén is, indien men in vollen nadruk een goed mensch is. Dit komt het duidelijkst uit in de parabel van den Ring.

»Lang geleden leefde in het Oosten een man, die een zeer kostbaren ring bezat. Deze had namelijk de kracht om ieder, die hem droeg, bij God en menschen aangenaam te maken. Bij zijn sterven gaf hij hem aan zijn meest geliefden zoon, onder voorwaarde dat deze hem insgelijks zou overgeven aan den meest beminden, die dan wegens het bezit van dien ring als familiehoofd zou optreden. En zoo moest het steeds voortgaan. Nu gebeurde het dat de ring het eigendom werd van iemand die drie zonen had, allen even voortreffelijk en gelijkelijk door hun vader bemind. Deze gaf dan ook, onvoorzichtig genoeg, aan ieder hunner in het geheim de belofte dat hij erfgenaam van den ring zou wezen. Toen de vader oud geworden was, begon die belofte hem steeds meer te bezwaren. Doch hij vond er iets op. Hij liet nog twee ringen maken, die zoo volkomen op den echten geleken, dat hijzelf buiten staat was den echten te onderscheiden. Kort vóór zijn dood gaf hij aan ieder zijner zonen in stilte een ring; maar toen nu de vader gestorven was en ze alle drie met hun ring te voorschijn kwamen, en aanspraak maakten op den rang van familiehoofd, toen had men de poppen aan het dansen. Niemand kon bewijzen, dat zijn ring de

echte was. De zaak kwam voor den rechter en deze maakte aldus een einde aan het geschil: Gij zegt, dat de echte ring de eigenschap heeft om dengene die hem draagt aangenaam te maken bij God en bij de menschen. Welnu, de uitkomst zal derhalve leeren waar de echte ring gebleven is. Vermoedelijk ging hij verloren en heeft uw vader u alle drie gefopt, want gij, ja, gij hebt wel lief, maar toch uzelf het meest. Gaat nu heen, en laten uwe nakomelingen na duizend en nog eens duizend jaren terugkomen en wie hunner alsdan, door den machtigen invloed van den ring, op een leven vol zachtmoedigheid, weldadigheid en vertrouwen op God zal kunnen wijzen, die zal daardoor toonen in het bezit van den echten ring te zijn.

In de parabel van »het brandende paleis» komt nog helderder aan het licht hoe de kiemen der nieuwe richting en zelfs tamelijk ontwikkeld, reeds bij Lessing aanwezig waren. Ook zij vinde hier een plaats.

»Een wijs en werkzaam koning had een paleis doen bouwen van grooten omvang en geheel bijzondere constructie. Deze streed wel eenigermate met de gewone regelen der kunst, maar prees zich niettemin door duurzaamheid en bruikbaarheid aan en hoe vreemd het er van buiten uitzag, van binnen was het vol licht en samenhang.

De heeren architecten hadden er vrij wat op aan te merken. Het had te weinig vensters en te veel deuren. Waarom niet wat meer van de eersten en dan één groote poort aan beide zeiden? Zoo vroegen zij. Niemand kwam

op de gedachte dat het huis zijn licht van boven kreeg en dat juist door dat aantal deuren, al waren ze klein, iedereen gelegenheid vond om langs den voor hem kortsten weg binnen het paleis te komen. Maar zij stonden buiten op de straat en konden over de inwendige inrichting van het gebouw niet oordeelen. Zij echter die het bewoonden, waren er volkomen mee tevreden. Men raakte met hen in twist. De oude bestekken, die, naar men zei, van de eerste bouwmeesters afkomstig waren, werden voor den dag gehaald. Maar deze waren beschreven met woorden en teekenen, over wier beteekenis opnieuw verschil van meening ontstond, terwijl zij die in het paleis woonden, zeiden: Wat gaan ons die oude bestekken aan? Wij ondervinden elken dag dat het gebouw schoon en goed is en zich opperbest bewonen laat. De twist liep steeds hooger en waren er enkelen, die zich ook op die oude bestekken eenige aanmerkingen veroorloofden, tegen hen schreeuwde en tierde men van elken kant, alsof zij het paleis afbraken of in brand staken.

Eens, nadat de strijd over de oude bestekken wel niet bijgelegd maar toch zoo wat ingesluimerd was — eens, te middernacht, hoorde men plotseling de nachtwacht roepen: Brand! brand! in het paleis!

Wat gebeurde? Ieder stond van zijn leger op en het eerste wat men zocht te redden waren de oude bestekken. Alsof er niets kostbaarders te redden viel! Alsof het paleis niet in brand stond!

En zoo kwam ieder op straat met zijne handschriften en perkamenten onder den arm, en in plaats van het paleis ter hulp te snellen, hield men zich bezig met elkander uit het bestek aan te wijzen waar in het paleis vermoedelijk de brand was. Zie, sprak men, buurman! hier brandt het. Hier kan men het vuur het gemakkelijkst bereiken. Of liever hier, buurman! sprak een ander. Zijt gij dwaas, riep een derde, de brand is hier; zoo het dáár slechts in brand stond, ware het niets. — Laat blusschen, wie wil, hier blusch ik den brand niet. — En ik hier niet — En ik hier niet!

Intusschen ware het paleis werkelijk afgebrand, indien er brand geweest ware, maar de verschrikte wachters hadden het noorderlicht voor brand aangezien."

De strekking dezer parabel ligt voor de hand.

Zij moet dienen om aan te wijzen dat de waarheid van den christelijken godsdienst, zooals die gekend wordt door de ervaring, in weerwil van alle twistvragen over haren historischen oorsprong, onbeweeglijk vaststaat. In die waanwijze keurmeesters zien wij de toenmalige godgeleerden, die zich, alsof aller zaligheid daarvan afhing, het hoofd warm maakten over allerlei quaesties, die de Schrift betroffen. En hoe komt het dat zij ten aanzien van de innerlijke waardij des Christendoms zoo koel zijn? 't Is omdat zij het slechts door letters en uit boeken en niet door eigene ervaring als verlichtend en heiligend hebben leeren kennen.

Maar wat was er dan toch geschied, waardoor Les-

sing zich gedrongen voelde tegen de theologen zijner dagen ten strijde te trekken en hun menige harde waarheid te zeggen? Tijdens zijn verblijf te Hamburg, waar hij aan den schouwburg verbonden was, had hij kennis gemaakt met professor Reimarus, een door en door geleerd en niet minder vrijzinnig man, die zich door onderscheidene geschriften over den redelijken of natuurlijke godsdienst een goeden naam verworven had. Onder zijne nalatenschap werd een handschrift gevonden dat een doorlopende critiek op de bijbelsche verhalen behelsde. Reimarus had dit werk voor zichzelf opgesteld en bij herhaling omgewerkt, doch vergunning verleend het na zijn dood uit te geven. De familie stelde het in handen van Lessing die, toen hij bibliothecaris te Wolfenbüttel geworden was, er eenige fragmenten van uitgaf, onder den schijn, dat het oude stukken waren, door hem in de bibliotheek gevonden. 't Zal voldoende zijn de opschriften te vermelden om iedereen te doen begrijpen hoe zij de wereld in rep en roer moesten brengen. Zij zijn deze: 1. over het dulden der Deïsten; 2. over het verguizen van de rede op den kansel; 3. over de onmogelijkheid eener openbaring waaraan alle menschen op redelijke gronden kunnen gelooven; 4. over den doortocht der Israëlieten door de Roode Zee; 5. Over het Oude Testament, als niet geschreven tot openbaring van een godsdienst; 6. over de opstandingsgeschiedenis; 7. over het doel van Jezus en de apostelen.

Die fragmentist, die niet aan eene bovennatuurlijke

openbaring, niet aan wonderen, zelfs niet al staan ze in den bijbel, en dus ook niet aan de opstanding van Jezus geloofd, is een vreeselijke ketter, en Lessing is geen haar beter. Zoo sprak men in die dagen. En hoe oordeelen wij er nu over? Wij zeggen, dat zij hun tijd ver vooruit waren en begroeten in hen de wegbereiders, voor de nieuwe richting; ja! toen zij voor ruim een eeuw zoo schreven, was de richting, die men nu de moderne noemt, inderdaad reeds aanwezig.

Wij begrijpen nu hoe het kwam dat Lessing het met de theologanten, door Goetze aangevoerd, te kwaad kreeg, en dat het van beide zijden strijdschriften regende. Maar de grondideeën van Lessing, vooral zijn beroep op gevoel en ervaring, hebben stand gehouden en zijn de fundamenten geweest, waarop anderen, inzonderheid Herder, hebben voortgebouwd. Zoolang de theologie nog onder de kerkelijke voogdij staat komt zij altijd achteraan. Doch wat de kerk ook doe, om het palladium harer leerstellingen tegen den haars inziens meestal verderfelijken invloed der wetenschap te beveiligen, zij kan het tegen deze niet volhouden. De wetenschap is haar te machtig en roept zij de kerk toe: Kerk! kerk! wat vervolgt gij mij? het is u hard de verzenen tegen den prikkel te slaan, — dan buigt eindelijk de kerk het hoofd.

Doch al hadden de godgeleerden over het algemeen niet veel met de »verlichting" op, en al zette de kerk zich schrap tegenover de wetenschap, onder de leeken verbreidden zich de nieuwe denkbeelden met elken dag

meer. De resultaten van het natuurkundig onderzoek en wijsgeerig nadenken werden hun altijd dichter onder de oogen gebracht. Wat vroeger schier uitsluitend het eigendom der geleerden werd geacht, werd gaandeweg meer als gemeengoed beschouwd en ter kennisneming aangeboden. Zoo ook, om dicht bij huis te blijven, hier te lande. Welk een opzien baarde het boek van den Amsterdamschen professor Paulus Van Hemert: *Lectuur bij de ontbijt- en theetafel*, waarin o. a. wordt aangewezen dat ook in den bijbel mythen te vinden zijn. De romans van Wolf en Deken, met name de *Sara Burgerhardt* en de *Willem Leevend*, vonden veel aftrek en toejuiching, en niet het minst die gedeelten, waarin de orthodoxie en de femelarij van dien tijd geestig ten toon gesteld en afgestraft worden. De werken der anti-kerkelijke Fransche en Duitsche schrijvers werden gretig van de markt genomen, en dat er ook hier onder de dichters waren, die zeer vrijzinnig over het Christendom dachten, bewijst onze Helmers. Ik heb het oog op zijn *Jesus van Nazereth*, inzonderheid op dat gedeelte, hetwelk, ofschoon door Helmers zelve, o. a. in het genootschap »Taal en Dichtkunde» voorgedragen, bij de uitgaaf van 't gedicht, die na zijn dood plaats vond, is weggelaten, doch onlangs door den druk werd gepubliceerd. Het vinde ook hier eene plaats.

Nadat hij zijne voorstelling van Jezus' prediking besloten heeft met de woorden:

»Zoo klonk eens Jezus' taal door joodsche kerkgewelven».

laat hij volgen:

»Dit was de leer, die hij aan 't menschdom achterliet,
Dit is *mijn* christendom, een ander heb ik niet.

Waartoe nu door 't geloof der vreemdste wonderdaden
Den menschelijken geest met ketenen beladen?
Waartoe die valsche tooi om 't hagelwit gewaad,
Die niet haar rijkdom, neen! hare armoede ons verraadt?
Neen, Jezus' godsdienst is te rein, te schoon, te edel,
Dan dat die mispelkrans zou voegen om haar schedel.
Verhoogt het goud zijn gloed door 't bijgevoegd metaal?
Verheft een looden kast der diamanten straal?
Heeft ieder godsdienst niet zijn wondren? Allerwegen
Stroomt u 't verhaal daarvan bij Griek en Romer tegen.
Ach! wordt mijn zedelijkheid versterkt, zoo ik geloof
Dat God eens Kanaän den Joden gaf ten roof?
Dat Hij, die God van liefde en vaderlijk erbarmen,
De zuigelingen uit der moeders klemmende armen
Deed scheuren, moorden liet op 't vaderlijke graf?
En aan een rooverhorde een land ten erfgoed gaf,
Omdat eens Abraham aldaar, in vroeger dagen,
Zijn kudde had geweid, zijn tent had opgeslagen?
Zal ik min deugdzaam, min gemaal, min vader zijn
Omdat ik twijflen durfde, of water ooit in wijn
Verkeerde? Zal Gods wraak me in 't eeuwig vuur doen baden
Omdat ik niet geloofde Eliza's wonderdaden?
Neen! al die wondren, die voorzeggingen zijn 't hart
Een strik, waarin het brein der zwakken zich verwart;
Weg met die dwalingen, door 't bijgeloof geschreven!
Het grootste wonderwerk is Jezus' leer en leven».

Zoo zong Helmers. Zouden wij haast meenen een moderne uit onzen tijd te hooren, wij begrijpen zeer goed dat men het in 1813, zeker in de eerste plaats ter wille van de nagedachtenis des dichters zelve, geraden achtte, de aangehaalde regels weg te laten.

Wat door natuurkundigen en wijsgeeren aan 't licht gebracht en mede door prozaschrijvers en dichters verspreid was, bereikte ook de godgeleerden en hoe afkeerig de kerkelijkgezinden onder hen van die »ijdele filosofie" bleven, de meer wetenschappelijken konden niet laten er hunne aandacht op te vestigen en er van over te nemen wat hun toescheen waar te zijn. Ook door hen werd het recht der rede in zaken van godsdienst meer en meer erkend en vond het denkbeeld ingang, dat al wat tot den godsdienst behoorde, als uit de menschen voortgekomen, ook door menschen en op de gewone wijze onderzocht moest worden; voorts dat het dwaasheid was te gelooven en te leeren wat met de gezonde rede streed. Voor mysteriën is in den christelijken godsdienst geen plaats, bovennatuurlijke openbaringen der Godheid zijn spelingen der menschelijke fantasie, wonderen zijn nooit geschied — zoo spraken in het laatst der achttiende eeuw ook enkele theologen, en 't was vooral tegen de kerkelijke dogmatiek dat zij te velde trokken. Wat de vaderen geloofd en als leer van Jezus en de apostelen beleden hadden, wat door

hen in Catechismus en Confessie was neergelegd, dat werd herzien, aan rede en Schrift getoetst, en verworpen zoo het dien toets niet kon doorstaan. Bijna geen enkel dogma kwam er ongedeerd af. Het leerstuk van de ingeving der Schrift, het tot dusver gangbare begrip van openbaring, de leer van de godheid van Jezus en van de drieënhed, van de erfzonde en de eeuwige straf, van de voorbeschikking en de zedelijke onmacht — 't bleek alles, zooals het door de kerk geformuleerd was, onhoudbaar te zijn, en het getal der godgeleerden, die weigerden zich langer aan het gezag der kerk te onderwerpen, wies met den dag. Toen werd het ook hunne beurt om de nieuwe denkbeelden onder het volk te brengen en velen hunner kweten zich, zooals Herder ¹⁾ Bretschneider en anderen, op uitstekende wijze van dien plicht.

Wij zagen dat de strijd, in 't laatst der vorige en in het begin van deze eeuw gevoerd, zich hoofdzakelijk tegen het kerkelijk leerstelsel richtte en inzonderheid de handhaving der rechten van natuur en rede ten doel had. Zij, die er zich mede bezighielden, worden veelal naturalisten of rationalisten genoemd. Wij ontkennen niet dat over het algemeen de meesten hunner te koud waren om anderen warm te kunnen maken

¹⁾ Bij Herder wenschen wij onze lezers later meer opzettelijk te bepalen. Daarom vergeve men ons dat wij hier slechts terloops van hem gewagen.

maar zien daarom niet voorbij dat zij zich als pleitbezorgers eener goede zaak verdienstelijk hebben gemaakt. 't Was hun te doen om aan het gezond verstand de plaats te hergeven, die de kerk het had doen ontruimen, toen zij de menschelijke rede onbekwaam en dus ook onbevoegd verklaarde, om een godsdienstig vraagstuk te beslechten; en dat doel hebben zij bereikt. 't Is waar, bij hun streven om het verstand ten troon te verheffen gingen zij veel te eenzijdig te werk, daar zij de waarde van het gevoel veel te gering stelden en het recht van gemoed en geweten miskenden; 't is waar, dat zij, — om met hun stelling: wonderen zijn nooit gebeurd, op een goeden voet met de Schrift te blijven — van de wonderverhalen in den bijbel zeer dikwijls caricaturen maakten; doch in weerwil daarvan waren zij toch geduchte bestrijders der kerkelijke orthodoxie, en hebben zij zich, waar het de zuivering van het dogma gold, behoorlijk van hunne taak gekweten.

Gelukkig intusschen dat er ook mannen opstonden die, gemoedelijker van aard, begrepen dat het verstand, hoe kostelijk ook en onontbeerlijk, toch niet de eenige, zelfs niet de hoogste rechter in zaken des geloofs is, maar dat ook naar de uitspraken van het hart moet geluisterd worden en dat de godsdienst niet leer maar leven is. Ook zij voelden zich in het oude gebouw niet langer tehuis. En wat deden zij toen? Voortbouwende op de gelegde grondslagen, en hunne betrekking tot de Luthersche of Gereformeerde kerk in het oog hou-

dend, poogden zij het bestaande te hervormen. Als wij slechts één hunner willen noemen, kan de keus ons niet moeielijk vallen, want wie denkt niet terstond aan Friedrich Schleiermacher, die door zijn leven en werken Duitschlands tweede hervormer verdient te heeten, en overal elders op de ontwikkeling der protestantsche theologie den heilzaamsten invloed heeft uitgeoefend? In zijn boek over de Christelijke Geloofsleer poogt hij den weg te wijzen, waarlangs wetenschap, geloof en kerk tot verzoening kunnen komen, en in zijne Redevoeringen over de Religie richt hij tot de beschaafden onder de verachters van den godsdienst menig diep beschamend, maar ook menig opwekkend en aanmoedigend woord. Zijne afkomst uit een vrome Herrnhutsche familie verloochende zich niet, ofschoon hij, die evenzeer in Plato's en Spinoza's werken als in den bijbel tehuis was, zich veel vrijer standpunt wist te veroveren dan aan de leden der broedergemeente aangenaam kon zijn. Stoutweg gaf hij prijs wat naar zijn inzien niet tot het wezen van den godsdienst behoorde. Hij erkende ten volle het recht der critiek tegenover de gebrekkige leerstellingen der kerk en de meest aan twijfel onderhevige gedeelten der Schrift; maar vast stond zijne overtuiging dat, wat die critiek ook afbrak, de godsdienst zelf er niet onder lijden kon. In Schleiermacher vinden wij wetenschap en godsdienst, verstand en gevoel op het schoonst vereenigd. Trad hij bovendien juist op toen de koude van het rationalisme den godsdienst in menig hart dreigde

te doen bevriezen, wij hebben de gelukkige wending, die van nu af in den ontwikkelingsgang van het protestantisme wordt opgemerkt, hoofdzakelijk aan hem te danken.

Ook elders, met name in ons vaderland, is de vrucht van zijn werk gezien. In zijn voetspoor traden de zogenoemde Groninger godgeleerden, die voor ruim veertig jaren zulk eene groote beweging in de Ned. Herv. Kerk brachten. In merg en been anti-confessioneel voerden zij met de Schrift in de eene en het boek der geschiedenis in de andere hand, een even moedigen als verstandigen strijd tegen de orthodoxie, die weer het hoofd begon op te steken. Aan hun protestantsch beginsel getrouw sprongen zij dapper voor de vrijheid in de bres. Wel waren zij ook hier te lande door mannen voorafgegaan, die een enkel dogma, zooals de godheid van Jezus (Brouwer, pred. te Maassluis), of de praedestinatie (Wijs, pred. te 's Gravenhage) bestreden hadden, maar zulke aanvallen als de Groningers toen op de oude dogmatiek deden, had deze nog nooit te verduren gehad. Bijna ieder leerstuk werd door hen herzien en geen enkel was in den vorm, waarin de kerk het had overgeleverd, tegen hunne critiek bestand. En dat alles werd niet uitsluitend tot de geleerden in het latijn gezegd, neen, 't werd neergelegd in het bekende tijdschrift *Waarheid in Liefde*, en de meer beschaafden uit onze protestantsche bevolking lazen het in den regel met instemming en toejuiching. Aan die Groninger godgeleerden hebben wij het voor een goed deel te dan-

ken dat de nieuwe richting onder ons, en bepaald onder de beschaafde middelklasse, zoovele aanhangers telt; want zij hebben den bodem bereid, waarin nu de modernen zaaien. Al willen zij thans niet met dezen meegaan, al scharen sommigen zich zelfs onder hun felste bestrijders, toch zijn zij inderdaad hunne voorloopers geweest, en als zijzelven niet blind zijn voor den schakel die het heden aan het verledene hecht, dan zullen ook zij eenmaal bekennen, dat de modernen het door hen begonnen werk voortzetten, gelijk zijzelven tot den arbeid van Schleiermacher en anderen zijn ingegaan,

Onder degenen die op dogmatisch gebied, in liberalen zin, wat voortreffelijks geleverd hebben, behoort, om van de Duitschers als Tzschirner, Wegscheider, Hase, Strauss en anderen te zwijgen, de Leidsche Hoogleraar Scholten, wiens *Leer der Hervormde kerk* zelfs een vierden druk mocht beleven. Uitgaande van het formeele grondbeginsel der Hervormde kerk: de H. Schrift de eenige kenbron en toetssteen van den christelijken godsdienst en van het materieele: de belijdenis van Gods volstreckte opperheerschappij, wijst hij aan wat, overeenkomstig die beginselen, als leer der Herv. kerk aangemerkt en wat, als met die beginselen in strijd, daaruit verwijderd moet worden. Met dit boek heeft zich voor ons op het veld der dogmatiek een nieuw tijdperk ontsloten; maar bij de betrekkelijk geringe waarde die door de nieuwe richting aan de leer van eenig kerkgenootschap wordt toe-

gerekend, — dewijl het haar hoofdzakelijk om den godsdienst van Jezus zelve te doen is, — en bij het aanwakkeren van den zin voor historische studiën, die thans bovendrijft, wordt de oude kerkleer meer dan vroeger met rust gelaten, hetgeen te veiliger geschieden kan, daar zij diep gewond ligt te zieltoegen.

De liefde voor beoefening der geschiedenis, waarop wij zooeven terloops de aandacht vestigden, heeft ook hen aangegrepen, die zich bij voorkeur met de theologie bezighouden. 't Is evenwel niet als voorheen de geschiedenis der kerk, maar die van den godsdienst, waartoe zij zich getrokken voelen en dit te meer naarmate de verkregen resultaten tot dieper en helderder inzichten in het eigenlijk wezen van den godsdienst zelve en in de betrekkelijke waarde van alle godsdienstvormen hebben geleid. Vroeger wist men er weinig van. De bronnen, waaruit de kennis moest vloeien, waren nog niet ontdekt of te troebel om er zuiver water uit te scheppen. Bovendien, men voelde geen behoefte aan de kennis van andere godsdiensten dan de Joodsche en de Christelijke. Deze, gegrond als zij heetten in bijzondere openbaringen Gods, wekten uitsluitend de belangstelling, maar al de overigen, door het algemeen heerschend gevoelen als valsche godsdiensten gebrandmerkt, hadden niets te beduiden en bijna niemand gaf zich de moeite er een ernstig onderzoek naar in te stellen.

Dit is anders geworden. Nadat men was gaan twijfelen of men niet, bij te hooge waardeering van den zoogenaamden geopenbaarden godsdienst, te laag op de anderen neerzag, heeft men dezen met een ander oog bezien en zich beijverd ze beter te leeren kennen. Daarvan was o. a. het gevolg dat men den christelijken godsdienst naar een algemeen geldenden maatstaf ging beoordeelen. Had men vroeger in den waan verkeerd, dat het Christendom boven de wetenschap en de menschelijke rede verheven was, iets bij uitstek heiligs dat men niet mocht aanroeren, men begon er allengskens anders over te denken; want men ontdekte ras dat die overige godsdiensten een gelijksoortig beloop hadden als de christelijke, dezelfde verschijnsels opleverden en zelfs in menig opzicht eene groote mate van overeenkomst vertoonden. En zoo heeft dit historisch onderzoek er het zijne aan gedaan om het geloof aan eene bijzondere openbaring Gods te vernietigen en ons verhinderd langer van valsche godsdiensten, leugenprofeten enz. te spreken. Eene zekere gelijkheid van allen is erkend geworden en de stelling, dat God zich niet aan de heidenen geopenbaard zou hebben is wetenschappelijk even onhoudbaar gebleken, als dat oudtijds de Joden en later de Christenen uitsluitend met de kennis van Hem en zijn dienst bevoorrecht zijn geweest. Maar daaruit volgde nu ook dat er geene alleen zaligmakende kerk bestond en dat al het gehaspel over de vraag bij welke kerk men zich, tot behoudenis

zijner ziel, te voegen had, veel ijdel twisten had opgeleverd.

De vergelijkende beschouwing van de verschillende godsdiensten heeft geleerd, dat allen in de natuur des menschen zijn gegrond, dat allen uitgaan van de behoefte aan aanbidding, dat allen zich ten doel stellen eene zekere betrekking tusschen den mensch en de Godheid, van wie hij zich afhankelijk voelt, tot stand te brengen. Nu moge ook gebleken zijn dat de christelijke, die dat alles het zuiverst opvat, den hoogsten sport van de ladder heeft bereikt; maar hiermede moet men zich nu ook tevreden stellen. Waar deze slotsom wordt aangenomen, daar verdwijnen vanzelf de hooge staketsels, weleer tusschen de belijders van verschillende godsdiensten opgericht, daar wordt de blik verruimd, het hart bevredigd, de verdraagzaamheid gevoed en blijft niettemin wat het beste is ook het hoogst gewaardeerd.

Wij hebben tot dusver gezien, dat de godsdiensthervorming van den lateren tijd voornamelijk de zuivering der kerkleer heeft bedoeld, en dat zij daarin allergelukkigst is geslaagd. Toch moeten wij toestemmen dat er nog altijd veel te verbeteren overbleef en de vraag rijst bij ons op: Vanwaar 't verschijnsel dat men nog zoolang vasthield aan veel van hetgeen wij thans, als in strijd met de uitspraken van ons verstand en geweten en met de slotsommen der algemeene menschelijke

ervaring, onbeschroomd op zijde zetten? Het antwoord laat zich niet wachten. De schuld lag aan de plaats, die de bijbel steeds in aller schatting bleef bekleeden. Alles werd onderzocht en beoordeeld, maar de bijbel bleef buiten den kring der critiek en werd, althans door de godgeleerden, voor een alleszins betrouwbaren gids op den weg des godsdienstigen levens gehouden. De vrijzinnigheid van vroeger dagen bestond hoofdzakelijk hierin dat men, op grond van de uitspraken des bijbels, de afzonderlijke leerstukken bestreed, die te zamen het kerkelijk leerstelsel vormden, terwijl men alles behield wat men meende in overeenstemming met de Schrift te zijn. Dit maakte dat men, uit zucht om de Schrift met zichzelf en de eigene zienswijze in harmonie te brengen, dikwijls zeer zonderling met de Schrift omsprong, en schier elke dag een nieuwe bijdrage leverde tot bevestiging der oude spreuk: iedere ketter heeft zijn letter.

Heel bont maakten het de rationalisten die, vooral wanneer het wonderverhalen gold, zoolang knutselden aan den tekst, totdat hij ten laatste niets meer bevatte wat, bij hunne natuurlijke verklaring der feiten of bij hunne redelijke beoordeeling der leerstukken, eenigszins hinderen kon. Hetzelfde, hoewel niet zoo grof, deden ook anderen. Nog ligt het ons versch in 't geheugen, dat men vrij algemeen tegenover de confessioneelen de leus ophief: de bijbel alleen en de bijbel geheel! maar bij de toepassing van dat beginsel den bijbel geheel anders liet spreken dan de oor-

spronkelijke schrijvers bedoeld hadden. Die uitlegkundige gemakelikheden, waarin men toen zooveel behagen vond, hoe stuiten zij ons thans tegen de borst! Wij hebben leeren inzien dat er tusschen de denkebeelden der oude schrijvers en die, welke door ons gehuldigd worden, vaak een groote kloof is en onvermijdelijk wezen moet. Daarvan overtuigd, behooren wij in alle oprechtheid en eerlijkheid iederen profeet en apostel te laten zeggen, niet wat wij liefst in hunne schriften zouden vinden, maar wat zijzelfen hebben bedoeld. Nu, evenwel, kwam ook de strijd tusschen de uitspraken der Schrift en de slotsommen der moderne wetenschap steeds meer te voorschijn, en zoodra men zich daarvan bewust werd, deed de vraag zich voor: Welke plaats in ons godsdienstig leven moet nu aan den bijbel gegeven worden?

Van dat oogenblik af werd ook de bijbel binnen den kring van het onderzoek getrokken. Reeds vroeger hadden mannen als Reimarus en Lessing de volstrekte geloofwaardigheid der bijbelsche verhalen ontkend, doch meestal slechts op gronden aan die verhalen zelve ontleend, maar de groote menigte bleef afkeerig van alles waardoor het aanzien en de waarde des bijbels naar hare meening verminderd werden. Toch raakte zij er allengs aan gewoon het een en ander te hooren loochenen en ten laatste klonk het haar niet zoo geducht kettersch meer in de ooren, dat noch de slang in het paradijs, noch de ezelin van Bileam gesproken had, dat

de geboorte van Eva uit een rib van Adam zinnebeeldig verklaard moest worden. Dit en meer van dien aard kon er door... maar veel verder moest men niet gaan. Intusschen was daarmede toch een der hoofdzuilen van het gebouw der orthodoxie omvergeworpen; want nu kon toch de bijbel in zijn geheel niet langer gelden als het onfeilbare woord Gods. Zoolang men echter bij enkele verhalen bleef staan en de boeken, waarin zij voorkwamen, onaangetast liet, vorderde men niet veel. De bijbel bleef zijn gezag behouden.

Ook hierin kwam verandering. Toen eens de critische geest ontwaakt, was en men, inzonderheid ook op het gebied der geschiedenis, naar waarheid vroeg, begon men ras de vroegere geslachten van willekeur en wonderzucht te beschuldigen. Niet slechts de dusgenoemde ongewijde historie, maar ook de geschiedenis der Israëlieten, van Jezus en de apostelen, werd aan de critiek onderworpen, en hoe duidelijker men inzag dat aan de beschrijving der feiten noodzakelijk een ernstige bronnenstudie vooraf moet gaan, des te levendiger begon men te beseffen dat ook de oudste oorkonden van den joodschen en christelijken godsdienst een vernieuwd onderzoek vereischten.

Daarmee ving men in het laatst der vorige eeuw aan; maar deze arbeid, die de moeite zoo weinig scheen te zullen beloonen, werd niet zoo krachtig doorgezet, als de zaak toch werkelijk verdiende. 't Was voor onzen tijd bewaard zich met vernieuwde vlijt op dit gedeelte

der theologische wetenschap te werpen, en de verrassende uitkomsten, die men verkreeg, moedigden de beoefenaars der Inleidingswetenschap sterk tot het voortzetten hunner studiën aan. Al spoedig bleek namelijk dat het met den oorsprong en de samenstelling der meeste bijbelboeken geheel anders gesteld was, dan men vroeger, hoofdzakelijk op grond der overlevering, algemeen geloofd had.

Het Oude Testament lag het eerst aan de beurt. Semler, een man van ongemeene geleerdheid en groote zelfstandigheid, gaf den eersten stoot en werd, om slechts enkelen te noemen, in Duitschland gevolgd door Vater, Gesenius, De Wette, Hitzig en anderen, laatstelijk te onzent door Kuenen, wiens standaardwerk: *Historisch kritisch onderzoek naar het ontstaan en de verzameling van de boeken des Ouden Verbonds* gemakkelijker ter zijde geschoven dan wederlegd wordt.

Vraagt men naar de resultaten van dat onderzoek, wij kunnen nu als uitgemaakt vaststellen, dat de zogenaaamde boeken van Mozes, de Pentateuch, niet van Mozes afkomstig zijn en hunne tegenwoordige gestalte eerst na de Babylonische ballingschap gekregen hebben; dat sommige historische boeken, b. v. die van Samuël, uit oudere en jongere, elkander niet zelden weersprekende bescheiden zijn samengesteld, dat het tweede gedeelte van Jesaja van veel jonger datum dan het eerste is, terwijl ook dat eerste onechte bestanddeelen bevat;

dat de profetiën van Zacharja uit drie stukken bestaan, ieder uit een verschillend tijdperk afkomstig; dat het boek Daniël eerst tijdens de regeering van den Syrischen koning Antiochus Epifanes vervaardigd is; dat de schriften die op Salomo's naam staan, behooren aan Israëlitische Wijzen, die veel later dan Davids opvolger geleefd hebben; dat verreweg de meeste Psalmen door taal en inhoud een lateren oorsprong verraden dan de opschriften vermelden. Tengevolge van deze en vele soortgelijke ontdekkingen kreeg men een geheel ander oog op het Oude Testament. Het bleek dat die boeken niet van goddelijken maar van menschelijken oorsprong zijn, en dat zij op gelijke wijze als de overige schriften, uit de grijze oudheid voor ons bewaard gebleven, ontstaan, om- en bijgewerkt en ook vaak met andere dan de oorspronkelijke bestanddeelen vermengd zijn; dat er derhalve van hun goddelijke ingeving niet meer kan gesproken worden, en dat zij niet langer als gezaghebbend mogen worden aangemerkt. Zoo kreeg het Oude Testament zijn plaats in de rij der boeken die ons omtrent den godsdienst der oude volken inlichten, en het werd nu ook niet langer als een heilig boek beschouwd, maar als een om hare oudheid eerwaardige en om haren inhoud hoogst belangrijke verzameling van de overblijfsels der Hebreeuwsche letterkunde.

't Zal nauwelijks noodig zijn te herinneren dat, tengevolge van deze critische behandeling der oudste bronnen ook de geschiedbeschrijving van het Israë-

lietische volk en zijn godsdienst een aanmerkelijke wijziging ondergiug. Daar nu tevens was uitgewezen dat die boeken, welke bovennatuurlijke openbaringen behelzen en allerlei wonderen aan de profeten toedichten, geschreven zijn lang nadat het daarin vermelde gebeurd zou zijn —, zoo vond men hierin een grond te meer voor de overtuiging, dat men niet te doen had met feiten maar met fantasiën. De historieschrijver mocht er geen ander gebruik van maken dan van de mythen en legenden, waarmee de oudere boeken der Indiërs, Grieken en Germanen evenzeer zijn opgevuld als de schriften des bijbels.

Terwijl het onderzoek naar den oorsprong en het gehalte van de boeken des Ouden Testaments in vollen gang was, kon de vraag: Hoe nu te oordeelen over die van het Nieuwe? niet achterwege blijven. Men zag in, dat deze op dezelfde wijs beoordeeld moesten worden. Had men er vroeger niet aan gedurfd, omdat men den storm voorzag, die onvermijdelijk zou losbarsten, als ook de oudste oorkonden des Christendoms het werk van feilbare menschen bleken te zijn —, men kon den eisch, dien de wetenschap al dringender deed hooren, op den duur niet weerstaan. Men zette zich dus aan het werk en het gevolg er van was, dat dezelfde verschijnselen, die het onderzoek van het Oude Testament te voorschijn had gebracht, zich insgelijks ten aanzien van het Nieuwe vertoonden. Nog is dit onderzoek op verre na niet gesloten, maar zooveel is reeds zeker dat,

ofschoon de geleerden het nog niet op alle punten eens zijn, de oude traditiën aangaande den apostolischen oorsprong en het goddelijk gezag der Nieuw-Testamentische Schriften volslagen onhoudbaar zijn gebleken.

Den hevigsten aanval had de orthodoxie in dezen te verduren van een kant, waarvan zij dien wel het minst verwacht had. Tübingen, welks hoogeschool tot dusver een harer sterkste bolwerken was geweest, werd de stad, waar haar weldra de gevoeligste slagen zouden worden toegebracht, vooral door Ferdinand Christiaan Baur, den stichter der zoogenaamde Tübingsche school, waaruit een Zeller, een Schwegler, een Hilgenfeldt, een Köstlin, een Ritschl zijn voortgekomen: mannen, die zich ten aanzien van de critiek des Nieuwen Testaments hoogst verdienstelijk hebben gemaakt. Baur was als professor naar Tübingen beroepen om er de geschiedenis van de kerk en hare leerstellingen te onderwijzen. Hij wilde van voren aan beginnen en trachtte zich derhalve een helder beeld te vormen van het Christendom gedurende de eerste drie eeuwen van zijn bestaan. Daartoe moest hij èn de Nieuw-Testamentische Schriften èn de brieven of verhandelingen der oudere kerkvaders gaan bestudeeren en het is aan die studie, — waaraan hij zijn leven heeft gewijd —, dat wij een veel helderder inzicht in de wording en strekking der oudste voortbrengselen van den christelijken geest te danken hebben, dan men er ooit te voren in had kunnen hebben.

Om ons van het eigenaardige der Tübingsche critiek eenig

denkbeeld te vormen, letten wij op haar uitgangspunt. Baur stelde eene verhandeling op over de partijen te Corinthe, en kwam tot een tweeledig resultaat: vooreerst, dat die partijen eigenlijk slechts twee in getal waren: een joodsch-christelijke (de Petrinische) en eene daaraan tegenovergestelde, die zich boven de wetten en vormen van het Jodendom verhief (de Paulinische); ten andere, dat die twee partijen veel meer te beteekenen hebben gehad dan men, na eene oppervlakkige inzage der daarop betrekkelijke plaatsen, gewoonlijk meende. Om den strijd dier twee partijen beweegt zich nu eigenlijk de gansche werkzaamheid der Tübingers. 't Was voor hen van het grootste belang te weten uit welke bronnen elk dier partijen het best gekend kon worden, en nu moesten zij al dadelijk uitspraak doen over de brieven, die op naam van Paulus stonden. Zij beslisten, dat de vier groote: die aan de Galaten, de Corinthen en de Romeinen van de hand des Tarsers waren, maar dat de overigen, hoewel uit zijne school voortgekomen, tot een latere periode teruggebracht moesten worden. Nu beproefden zij uit de echte brieven des apostels zijn beeld te teekenen, doch ontdekten al spoedig, dat dit een geheel ander was dan dat van den Paulus der Handelingen. 't Was dus de vraag: Hoe over dat boek te oordeelen? en de slotsom van het onderzoek leerde dat het was opgesteld met de kennelijke strekking om de twee partijen met elkaar te verzoenen. Tot bereiking van dat doel had de schrijver Petrus wat minder en Paulus wat

meer Joodsch gekleurd dan zij werkelijk geweest waren. In de echte brieven van Paulus had men zuivere bronnen voor de kennis van zijn persoon en van de richting door hem voorgestaan, doch waaruit liet zich nu de tegenoverstelde, de Petrinische, genoegzaam kennen? 't Lag voor de hand de brieven van Petrus op te slaan. Maar de Tübingers bewezen de onechtheid van beide. Een door en door joodsch-christelijk geschrift was echter het laatste bijbelboek, dat zij aan Johannes, den discipel van Jezus, toekenden. Van gelijken aard, ofschoon meer van Jezus' geest doortrokken, waren, in hunne schatting de evangeliën van Mattheus en Marcus, in den vorm namelijk, waarin wij ze thans bezitten. Het derde, dat merkbaar den toeleg verraadt om het Paulinische Christendom aan te bevelen, werd aan de andere zijde geplaatst. Moest de Openbaring als het werk van den apostel Johannes worden beschouwd, dan kon het vierde evangelie onmogelijk van hem afkomstig zijn, en de Tübingsche critiek slaagde er ten slotte in de onechtheid van dat evangelie zoo duidelijk aan te toonen dat bijna niets ons meer verwondert, dan dat er thans nog geleerden van naam zijn, die den apostolischen oorsprong er van verdedigen.

Onder ons heeft zich, vooral omtrent de evangeliën, de hoogleeraar Scholten zeer verdienstelijk gemaakt. De boeken, waardoor hij zich op dit gebied onderscheiden heeft: *Het Evangelie naar Johannes*, *Het oudste Evangelie* (dat van den oorspronkelijken Marcus), *Het*

Paulinische Evangelie (dat van Lukas) hebben de zaak der evangeliën-critiek onbetwistbaar een belangrijke schrede verder gebracht, en zijn ook daarom in onze schatting van zoo hooge waarde, wijl in den schrijver zelve, die vroeger tot de tegenstanders der Tübingers behoorde, gezien is welk een onweerstaanbare macht de waarheid heeft op een eerlijk en onbevooroordeeld gemoed.

Een soortgelijke omwenteling als door de critische behandeling van de schriften des Ouden Testaments in de voorstelling van Israëls geschiedenis en godsdienst teweeggebracht was, werd nu ook op het veld der Nieuw-Testamentische verhalen waargenomen. Inzonderheid gold zij den persoon en het werk van Jezus. Had men vroeger alles, wat de evangeliën aangaande hem vermeldden, voor zuivere historie gehouden; had men de verschillende, soms ver uiteenloopende berichten zoo goed mogelijk met elkaar in overeenstemming willen brengen, men begon nu van lieverlede te onderscheiden tusschen historie en legende, tusschen den profeet van Nazareth en den Christus der kerk. Bij het toenemend streven om den christelijken godsdienst, ontdaan van alles waarmee de oudere traditie en de latere kerkleer hem omhangen hadden, zoo zuiver mogelijk te doen kennen, lag er alles aan gelegen, zich eene juiste voorstelling van Jezus' persoon te vormen en zich zoo goed mogelijk te vergewissen van hetgeen hij al of niet gesproken en gedaan kon hebben, van hetgeen al of niet met en aan hem geschied kon zijn. De levensbeschrijving van Jezus

trad een nieuw tijdperk in, vooral nadat David Friedrich Strauss met zijn geruchtmakend boek over het leven van Jezus was opgetreden. Op dit gebied behoort hij, opgevoed in de school van Hegel en eenstemmig met de Tübingers in hunne beschouwingen van het N. T., tot de baanbrekers. Aanvankelijk had hij weinig succes. Het ging hem als Lessing weleer na de uitgaaf der Wolfenbuttelsche fragmenten. Iedereen trok tegen hem te velde, en hij kreeg het zwaar te verantwoorden —, hij, de Apostel des ongeloofs, gelijk hij meestal genoemd werd. Maar hij stond pal en hield vol, en nu er ruim dertig jaren verlopen zijn, sedert zijn werk verscheen, jaren voor hem van inspanning en strijd, — waaraan onlangs de dood een einde maakte —, hoe geheel anders is nu het oordeel over Strauss en zijn Leven van Jezus! Zijne gronddenkbeelden, wijd en zijd verspreid, ook onder de beschaafde volksklasse, doordien hij in 1864 zijn oorsponkelijk werk in populaireren vorm had uitgegeven, hebben overal zulke diepe wortelen geschoten dat alle latere beschrijvers van het leven van Jezus, op liberaal standpunt, in hoe menig opzicht zij van hem afwijken en onderling verschillen, uit één mond erkennen dat zij de grootste verplichting hebben aan Strauss. Deze wending der zaak is voornamelijk te danken aan de steeds dieper ingrijpende en tegelijk sterker overtuigende evangeliën-critiek; want zij heeft uitgemaakt dat de bronnen, die hier den geschiedschrijver ten dienste staan, te troebel zijn om ze zonder den filter der critiek

te kunnen gebruiken; m. a. w., dat de evangeliën verzamelingen zijn van legenden aangaande Jezus, waaraan historie ten grondslag ligt. Een iegelijk die zich den historischen Jezus voor den geest zoekt te plaatsen, behoort op te sporen wat hij onder de feiten kan opnemen, om daarna de stof te rangschikken en tot een geheel te verwerken. Slechts langs dien weg zal men het beeld van den ongeëvenaarden stichter des Christendoms te voorschijn kunnen brengen. Voor het minst komt men zóó de grondbeginselen op het spoor, waardoor Jezus zich bij zijn spreken en handelen liet besturen.

Op die grondbeginselen, en niet op eenige betwistbare woorden of feiten leggen wij alle gewicht. Zij vormen het fundament waarop het gebouw des Christendoms, doch altijd in overeenstemming met de eischen der wetenschap en de behoeften der menschen, moet worden opgetrokken. Daartoe wenden de moderneren al hunne pogingen aan, want daartoe moet en zal het naar hunne innigste overtuigingen eenmaal komen. Wat geeft ons het recht het in deze bladzijden gegeven overzicht van de wording der nieuwe richting met deze stellige verzekering te besluiten? Allermeeft dit, dat de toekomst evenzeer in het heden ligt, als het tegenwoordige uit het verledene is gevloeid. En wat hebben wij nu geleerd? Immers dit, dat de richting, die wij thans aan ons denken en werken geven, niet iets willekeurigs, iets bloot toevalligs is, maar 't noodzakelijk gevolg van een lange reeks van onderzoekingen op het gebied van

natuurkunde, wijsbegeerte, geschiedenis en bijbelstudie. Nu zij het waar, en 't moet gereedelijk toegestemd worden, dat wij de baan des onderzoekes nog op verre na niet ten einde zijn, en dat ons nog ontzaglijk veel te vragen overbleef, doch dit neemt niet weg dat er alvast eenige slotsommen zijn verkregen. En nu, wat terecht als resultaat van een langdurig en nauwkeurig onderzoek is vastgesteld, dat kan zoo maar niet op zij gezet of te niet gedaan worden. Wat meer zegt, volgens de eeuwig geldende wet van ontwikkeling die ook in het rijk des geestes heerscht, zal het op zijn beurt de oorzaak van wat hoogers en beters worden. Omtrent menig punt moge ook onder ons verschil van gevoelen bestaan, — tegenover orthodoxen en conservatieven van elke kleur en schakeering hebben wij niettemin wat wij vast en zeker achten en waaromtrent wij het ten volle eens zijn. Wij verwerpen eenstemmig al wat ooit aangaande den bovennatuurlijken oorsprong van den joodschen en christelijken godsdienst is voorgedragen. Wij hechten groote waarde aan elken godsdienst in elken vorm, ofschoon wij aan Jezus' godsdienst, als den voortreffelijkste van allen, zonder aarzelen den eerepalm reiken. Wij houden het voor zeker dat de bijbel een boek is dat, door menschen voor menschen geschreven, op gelijke wijze als ieder ander menschelijk geschrift gelezen en verklaard, beoordeeld en gebruikt moet worden, behoudens een hogere waardeering van dien bijbel, dewijl hij om zijn godsdienstigen inhoud boven ieder

ander uit de oudheid tot ons gekomen boek te waardeeren is. Wij staan vast in de overtuiging dat de mensch naar zijn aanleg de kiem van godsdienstig-zedelijk leven in zich heeft en dat deze, naar eisch verzorgd, den godsdienst steeds meer tot volkomenheid in hem zal doen opwassen. Wij twijfelen er volstrekt niet aan of de menschheid in haar geheel zal, ook met betrekking tot den godsdienst, op den weg van den vooruitgang blijven. Nu en dan moge zij eene schrede of wat terzijde afwijken, zij komt toch weer in het goede spoor om, zij het ook niet zonder stoornis, haren tocht naar het heiligdom der waarheid en der gerechtigheid te vervolgen. Dat waarborgt ons de geschiedenis van het verleden en niet minder ons geloof in God, of wat in dezen hetzelfde is, ons vertrouwen op de zegepraal van het ware en goede.

Bij den Uitgever dezes is verschenen:

PAULUS

DE APOSTEL DES HEEREN.

ZIJN LEVEN EN WERKEN, ZIJNE LEER EN ZIJNE PERSOONLIJKHEID.

EEN HISTORISCH ONDERZOEK.

DOOR

J. W. STRAATMAN,

Em. Predikant.

Prijs *f* 4.50.

NATHAN DE WIJZE.

DRAMATISCH LEERDICHT,

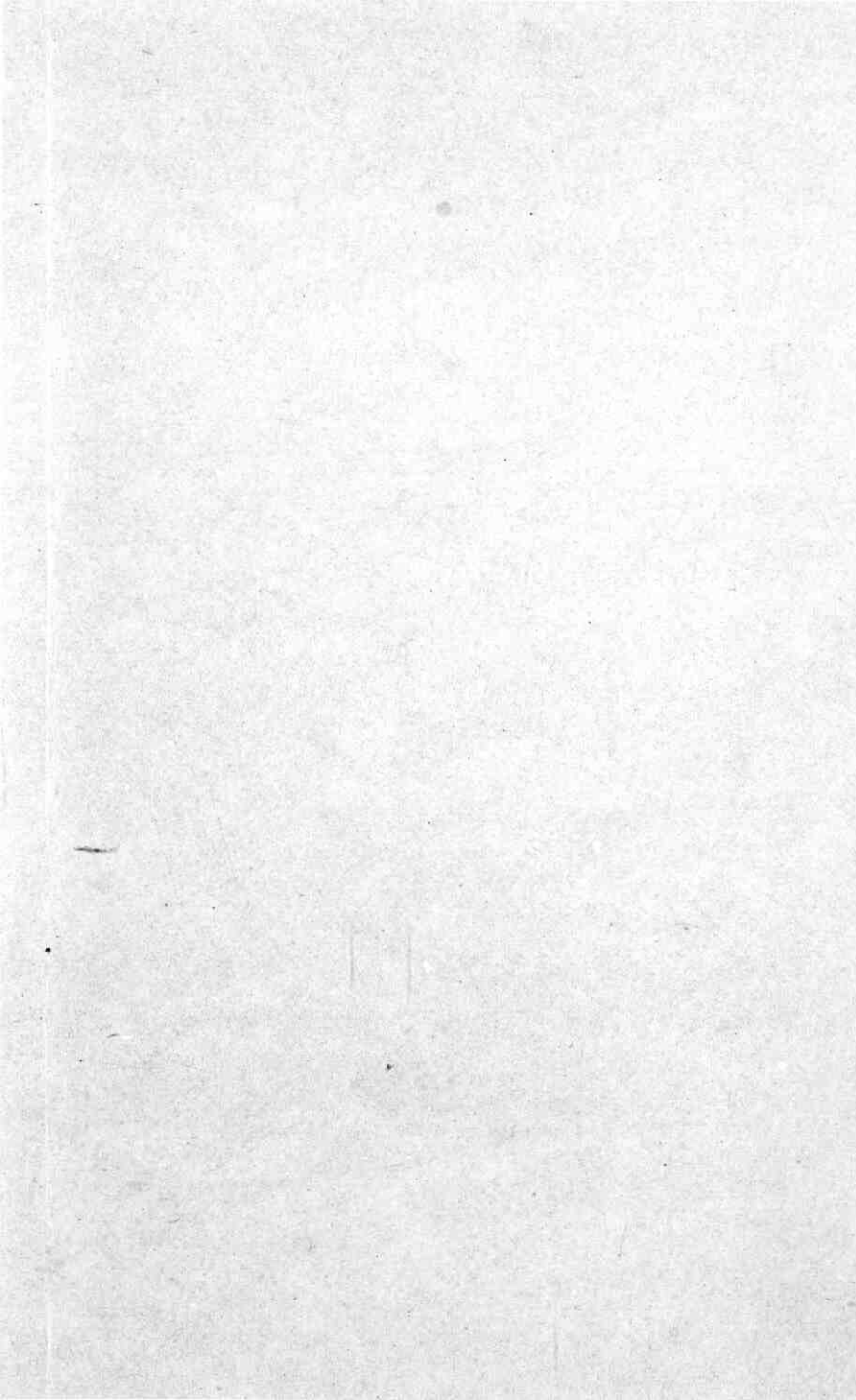
DOOR

G. E. LESSING.

TWEEDE DRUK.

Prijs *f* 0.90.

N°. 2.

ORTHODOXIE EN CONFSSIONALISME,

DOOR

Dr. L. S. P. MEYBOOM

ZAL SPOEDIG VOLGEN.